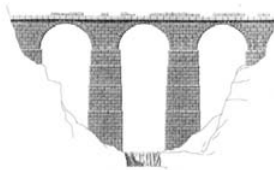

LA CULTURA DE L'AIGUA

JOSÉ LUIS JIMÉNEZ

Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

LA RECOLLIDA I L'EMMAGATZEMATGE D'AIGÜES

La civilització romana no podia ser una excepció a l'hora de concedir una importància vital a la disponibilitat d'un bé tan preat com l'aigua. Fins a la posada en funcionament dels aqüeductes que en el cas de la ciutat de Roma es testifica a partir del segle IV aC, els nuclis de població s'abastien per mitjà de deus, pous subterranis i cisternes per a recollida i emmagatzematge de l'aigua de pluja; procediments que van seguir vigents fins i tot quan a partir de començaments del segle I dC els aqüeductes es van instal·lar definitivament en el paisatge urbà.

L'antiga Roma concedia una importància singular a les fonts naturals, imbuïdes d'un caràcter sacralitzant, perquè les associaven amb les Nímfes, o en altres casos amb les Nàiades o les Muses. Un bon exemple d'aquest procés el constitueix *Valentia*, on ja en la seua primera fase republicana existia un santuari relacionat amb l'aigua. Localitzat en el solar de l'Almoïna, estava dotat d'un gran pou d'1,82 x 1,54 m, revestit amb blocs escairats, com també d'una piscina o dipòsit de 6,8 x 4,9 m. Sobre aquest conjunt republicà, es va construir un gran nimfeu, ben entrat el segle I dC, i temps després, al segle XI, s'hi va instal·lar un safareig monumental i, al costat de l'antic pou romà, es va col·locar una gran nòria. *Edeta* (Llíria, València) proporciona un altre exponent interessant de culte relacionat amb les aigües en aquest cas, gràcies a una inscripció que confirma l'existència d'un temple dedicat a les Nímfes, *templum Nympharum*, en la font que subministrava l'aigua a la ciutat.

A partir de la baixa època ibèrica comença a fer-se palés l'ús de cisternes rectangulars o en forma de banyera per a l'emmagatzematge d'aigua. El control militar romà a partir del 218 aC no alterarà aquesta situació, sinó que milloraran les tècniques constructives dels aljubs. Així, no falten exemples de cisternes a *bagnarola*, com la testificada a Sagunt, davant del temple capitolí, que va quedar amortitzada cap a l'any 100 aC. A aquest tipus pertany també la cisterna més antiga documentada a la ciutat iberoromana de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant) amb una cronologia de darreries del segle III aC. Precisament, *Lucentum* constitueix el millor exemple de la importància que posseïa un bon sistema d'emmagatzematge d'aigua quan, segons tots els indicis, no va disposar d'un aqüeducte, dificultat que es va salvar amb una xarxa de cisternes de les quals, fins a hores d'ara, se n'han documentat 17.

El fòrum de *Saguntum* en època imperial estava dotat d'una gran cisterna de dues naus i una longitud d'uns 60 m, que s'estenia per tot el seu costat meridional, per baix del nivell de la plaça, i complia la funció de recollir les aigües procedents de les cobertes dels pòrtics del conjunt forense.

Reconstrucció del nimfeu de l'Almoína, València. [Arxiu SIAM].

València en la seua fase romanoimperial tingué una gran font monumental situada en un punt privilegiat prop de la cruïlla dels dos carrers principals. Este monument, que degué incloure una gran façana adornada amb escultures, és un bon exponent del nivell de desenvolupament urbà que posseïa la ciutat a la fi del segle I.

L'ús de nòries per a l'obtenció d'aigua ja està testificat en la cultura romana. Amb aquest procediment es va abastir un dels immobles situats en l'enclavament romà de Banys de la Reina que ocupa una franja litoral situada entre el nucli urbà de Calp (Alacant) i el seu port als peus del penyal d'Ifach. Aquest sistema hidràulic datat a primeries del segle I dC es componia d'una nòria i quatre grans aljubs tallats en la roca i comunicats amb canonades de plom. La nòria s'abastia de les filtracions d'una bossa d'aigua situada al seu davall, que traspua directament de la roca amb un cabal encara avui molt estable i amb una potabilitat confirmada per anàlisi. En canvi, un altre habitatge contigu s'abastia per mitjà de pous.

EL TRANSPORT D'AIGUA

La tècnica constructiva dels aqüeductes sobre arcuacions (*arcuationes*) va tenir el seu inici a Roma amb la construcció el 144 aC de l'*Aqua Marcia*. Tanmateix, fins a primeries del segle I dC aquest procediment no arribaria a la seua plena afirmació en la cultura de l'aigua. Aquesta situació és palesa en terres valencianes, on s'han documentat diverses conduccions, totes elles d'època imperial. *Saguntum* va disposar d'un aqüeducte que devia prendre les aigües d'un punt no localitzat del riu Palància. Les primeres restes es localitzen en la partida de Figueroles, a 1,5 km al sud-oest de la ciutat i s'endinsen tot seguit pel barri de les Basses o Clot del Moro, i és molt probable que entre ambdós trets la conducció s'elevava sobre arcuacions; encara que resulta evident que la major part del traçat s'adaptaria a la configuració del terreny, com s'observa en un tram d'uns 350 m de longitud que discorre per damunt de la carretera local Sagunt-Gilet. La traça de l'aqüeducte es perd per l'interior del

Pont-aqüeducte sobre el barranc de la Cueva del Gato (Xelva-Calles, València). Segle I. [Fot. Arxiu SIP].

Este pont de tres arcs amb una longitud de 36 m i una altura màxima de 33 m constituïx la fàbrica més espectacular de l'aqüeducte de Peña Cortada.

nucli urbà, encara que, gràcies al testimoniatge de Chabret, fa poc més d'un segle podia seguir-se pels carrers Dos de Maig, Aqüeducte i Sant Ramon.

Un clar exponent de l'elevat nivell de desenvolupament assolit per *Valentia*, ja ben entrat el segle I dC, el constitueix l'aqüeducte la font de subministrament del qual se situava a l'oest, en l'actual zona de Manises i Riba-roja de Túria. D'aquesta conducció s'han localitzat tres trams en diversos punts del carrer de Quart, que han vingut a sumar-se al que ja es coneixia prop de la presó Model. Gràcies a una inscripció se sap que aquest aqüeducte s'endinsava en la ciutat per la anomenada *Porta Sucronensis*, situada en la part meridional, entre els actuals carrers de Cabillers i d'Avellanes, on molt probablement s'emplaçaria el *castellum divisorium* per a la distribució de l'aigua per l'interior de la ciutat.

L'aqüeducte conegut com la Peña Cortada, que travessa diversos municipis de l'actual comarca dels Serrans a València, constitueix l'exemple més espectacular de construcció hidràulica romana en terres valencianes, amb els seus més de 26 km de traçat discontinu que hi ha entre la presa d'aigües a Tuéjar fins a les últimes restes localitzades en el terme de Domeño. El seu tram inicial, comprés entre les localitats de Tuéjar i Chelva, ha quedat perpetuat en la séquia major de Chelva, la qual cosa ha contribuït a mantenir la memòria de l'obra romana, a pesar de les successives refaccions que n'han esborrat la traça original. Aquest aqüeducte ofereix una completa mostra dels recursos tècnics que estaven a l'abast dels enginyers romans en matèria de conducció d'aigua, on la major part discorre en forma de canal tallat en la roca seguint una corba de nivell, excepte quan les exigències del terreny obligaven a construir ponts de dimensions concordes amb l'obstacle a salvar i que en ocasions presenten una gran espectacularitat, com ara el pont de l'Arc que salva el barranc del Convent, objecte de diverses refaccions, o el pont de la

Roca tallada pertanyent a l'aqüeducte de Peña Cortada (els Serrans, València). [Fot. J. L. Jiménez].

Este tall en la roca de més de 20 m d'altura dona nom a l'aqüeducte romà que prenia l'aigua de l'actual riu Toixa. Se'n conserven trams en una longitud de 27 km travessant els actuals termes de Toixa, Xelva, Calles i Domeño. La qüestió de la seua destinació final continua sent una incògnita.

rambla d'Alcotas que en l'actualitat mostra l'únic arc que ja assenyalara Cavanilles a la fi del segle XVIII, dels sis que va poder contemplar Marés el 1681. Més imposant resulta l'exemplar que salva el barranc de la Cova del Gat, amb els seus tres arcs i una altura màxima rasant que supera els 33 m. Una vegada de passat aquest pont, el canal gira bruscament en direcció est per a seguir a través d'un impressionant penya-segat, conegut com la Serrada o Peña Cortada, que dona nom a l'aqüeducte. A continuació se succeeix una alternança de trams tallats en la roca, bé a cel obert, bé en galeria coberta, amb la particularitat que cada vegada que la conducció devia sortejar un barranc ho feia per mitjà d'un pont. La brusca interrupció de les últimes restes localitzades en el terme de Domeño i la seua acusada llunyania dels grans centres urbans com *Edeta*, *Valentia* o *Saguntum* deixen oberta la qüestió de la seua destinació final, i arribem a preguntar-nos si realment va arribar a prestar servei. Una situació semblant s'ha plantejat recentment pel que fa a l'aqüeducte de Cella-Albarracín, amb el qual guarda aquest estretes concomitàncies.

Al marge dels exemples comentats d'aqüeductes sobre *arcuaciones*, podien donar-se altres solucions, com ara la possibilitat de canals de fusta sostinguts mitjançant puntals també de fusta formant una V invertida, circumstància que va poder donar-se en els aqüeductes I i II de Riba-roja de Túria.

Els establiments rurals també es van beneficiar dels avanços tècnics relacionats amb les infraestructures hidràuliques, com pot apreciar-se en la vil·la recentment descoberta en l'Horta Vella (Bétera, València).

LA DISTRIBUCIÓ URBANA

D'acord amb les prescripcions vitruvianes, l'aigua que arribava a les ciutats devia distribuir-se atenent tres graus de necessitat. En primer lloc, la destinada a ús domèstic (habitatges i fonts); a continuació, la reservada als edificis públics, sobretot les termes, i finalment la dedicada a les fonts decoratives i jocs d'aigua; de manera que en cas d'una pèrdua de la quantitat aportada amb motiu d'un trencament o avaria, les restriccions en el subministrament començaven pels jocs d'aigua i fonts decoratives, a continuació les termes i en últim lloc l'ús domèstic.

Les termes com a expressió del lleure urbà havien començat a cobrar força en la península Itàlica a partir del segle II aC, alhora que s'incorporaven a les noves fundacions de colònies. En aquest sentit, és molt revelador que *Valentia* ja comptés amb unes termes en la seua primera fase urbana, amb unes característiques que concorden amb els models itàlics en voga.

El nou règim polític representat pel principat d'August significaria la consolidació definitiva de la inclusió dels banys públics en els programes monumentals urbans. Aquest fet es fa palés, tant en la mateixa Roma, que al començament del segle I dC ja disposava de 170 instal·lacions d'aquest tipus, com en el gran nombre de ciutats repartides per tots els territoris de l'Imperi, dotades de més d'un edifici per a banys. És el cas de *Valentia* en la seua fase imperial, que va disposar

d'almenys dos conjunts enclavats en sengles zones escollides pels voltants de les portes septentrional i meridional i en estreta relació amb el traçat del seu carrer més important, el *kardo maximus*. Les restes de la primera construcció es van localitzar entre l'actual carrer Cabillers i la plaça de la Reina. La seua edificació es remunta a l'època de l'emperador Claudi, a mitjan segle I dC, i seria desmantellat a les acaballes d'aquest mateix segle. Vestigis d'un altre edifici situat a l'entrada nord van aparèixer en una excavació realitzada recentment al carrer Salvador. La seua data de construcció es remunta al segle II dC i degué romandre en funcionament fins a la segona meitat del segle III. Un altre exemple de gran interès el constitueix el cas de la ciutat iberoromana de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), que, malgrat les limitacions derivades de la manca d'un aqüeducte, va disposar de dos banys públics; com també són dos els nous conjunts termals descoberts a *Ilici* amb una clara disposició perifèrica.

Cisterna tipus de banyera. Tossal de Manises, Alacant. [Fot. M. Olcina].

Dipòsit per a l'emmagatzemament d'aigua situat al costat de la torre VIII del sistema defensiu de la ciutat preromana. La seua cronologia, fi del segle III aC, i el seu tipus constructiu denoten una marcada influència cartaginesa d'època bàrquida.

Termes grans i santuari de la Partida de Mura (Llíria, València). [Fot. Museu Arqueològic de Llíria].

La *civitas edetanorum*, municipi de dret llatí d'època augustea, té el conjunt termal més important de les terres valencianes.

Vil·la romana de l'Horta Vella (Bétera, València). Segle II.
[Fot. Josep M. Burriel].

Estructures corresponents a la sala amb piscina d'aigua freda (*frigidarium*) d'un complex termal pertanyent a un establiment privat rural. Conserva el mur més alt, 4.50 m, en edificis d'este tipus a la Comunitat Valenciana. A la dreta s'il·lustren les latrines amb el seu sistema de desguàs i la piscina d'aigua freda i el paviment de rajola.

Atenent el grau de conservació de les restes, no hi ha dubte que el conjunt de major entitat en terres valencianes es localitza en la partida de Mura, en l'antiga *Edeta* (Llíria). Fruit d'excavacions recents, s'ha recuperat un complex constituït per un santuari dotat d'una àrea religiosa presidida per un temple i unes termes dobles que conserven el circuit de bany complet. Aquest conjunt podria tenir un caràcter medicinal i utilitzaria l'aigua com a element terapèutic, duta per un aqüeducte del qual es conserva part de la traça en un dels extrems del complex. La datació d'aquesta gran obra en època flàvia permet posar-la en relació amb personatges locals molt influents i poderosos en el pla polític i econòmic, com és el cas de *M. Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus*, esmentat en una inscripció monumental conservada en una mínima part. L'exemple edetà demostra que les termes van passar també a engrossir la nòmina d'edificis compresos en el fenomen de l'evergetisme, terme emprat per a les donacions efectuades pels membres de les capes socials més influents, amb les quals es guanyaven la lleialtat dels seus súbdits alhora que elevaven el seu propi prestigi personal. Dintre d'aquest mateix fenomen cal incloure el finançament de la construcció d'una de les termes de *Lucentum* per part de *M. Popilius Onyxus*.

Una conseqüència lògica de l'enorme calat que va tenir la moda urbana del bany va ser la seua extensió a l'àmbit rural, com ho demostra l'elevat nombre de vil·les d'esbarjo dotades d'instal·lacions que reflectien a escala reduïda els models urbans. En aquest apartat cabria destacar les termes dels Tunos, a Requena, i el recent descobriment d'un *frigidarium* (bany fred) en l'Horta Vella (Bétera) amb un mur de més de quatre metres d'altura que encara conserva part de la coberta de volta.

Les fonts monumentals representaven un altre signe de distinció en els paisatges urbans, d'aquí la seua situació en punts molt freqüentats, com els carrers més importants, cosa que fomentava l'estima de la ciutadania, alhora que proporcionava un segell de prestigi de cara a l'element forà. La *Valentia* imperial va disposar, entre el seu programa monumental, d'una gran font, nimfeu, segons la termino-

Termes de la muralla de Lucentum. Segle I. [Fot. Arxiu MARQ].

Són les termes públiques més grans de la ciutat amb una superfície aproximada de 340 m². Es deixaren d'utilitzar en un moment indeterminat del segle II.

logia de l'època, situada a la vora del *kardo maximus* quasi en la seua intersecció amb el *decumanus maximus* i molt pròxima al fòrum. Aquesta zona posseïa un significat especial per haver albergat prèviament un santuari dedicat al culte a les aigües en època republicana. La prova més evident de la seua importància simbòlica rau en el fet que la construcció del nimfeu, a la fi del segle I dC, va respectar la gran cisterna de l'àrea sacra republicana, arribant a l'extrem de fer coincidir la seua línia de façana meridional amb la paret nord del pou republicà. El nimfeu és un gran edifici de planta quadrangular, de 21 m de costat, dotat en el seu interior d'un dipòsit de planta quadrada de 8 m de costat i revestit amb morter hidràulic. Dues petites fonts d'escassa fondària s'adossen a la cara interna del mur nord de l'edifici, quedant avançades i alineades respecte al dipòsit central. El nimfeu es completaria amb un mur alt estès al llarg del costat meridional i del qual no n'ha quedat rastre, encara que es pot suposar que estaria decorat amb la típica successió de nínxols. Nombrosos fragments i plaques de revestiment de marbre van aparèixer en un abocador molt pròxim, de cronologia tardoromana, on també es va recuperar la meitat d'un *labrum* tallat a Buixcarró amb decoració floral en la vora interna. Aquesta font estaria situada en la part davantera del nimfeu, com s'ha reconegut en altres exemples documentats.

Dues inscripcions es poden associar a aquest edifici. La primera és una ara recuperada el 1905 amb una dedicació a les nimfes per part de Marc Valeri Munit com a promesa, segurament en agraïment per la seua salut. La segona inscripció és una placa fragmentada de marbre blanc apareguda en l'Almoïna, que forma part del nivell de destrucció del nimfeu, enfront de la seua façana nord. La placa estava dedicada, amb els seus càrrecs i títols honorífics, a l'emperador Antoní Pius i degué estar col·locada en un lloc destacat de la façana nord del nimfeu.

Finalment, cal esmentar la troballa molt recent d'un altre nimfeu en un solar del carrer Sàriers de Xàtiva, les característiques i dimensions del qual fan palesa la importància que va arribar a tenir el municipi romà de *Saetabi*.